

A holokauszton innen és túl

A tatabányai izraelita fiókhitközség megszűnésének története (1944–1957)

Simonik Péter

(Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar – Győr)

A helytörténeti kérdések iránt érdeklődő kutatók mindig szívesen nyúlnak eddig még feltáratlan vagy kevésbé feldolgozott témákhoz. Nincs ez másként jelen esetben sem. A Tatabánya elődközségeiben a második világháborút megelőző időszakban élt zsidó közösség tagjairól viszonylag keveset tudunk, de talán még ennél is kevesebb ismerettel rendelkezünk arról, hogy mi is történt a háborút követően a régi Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla és Tatabánya izraelita felekezethez tartozó lakosaival.

Csaknem két évtizede jelent meg az a kiadvány, amely már címében is arra a kérdésre kereszte a választ, hogy: „...és hol a vidék zsidósága?...”¹ Erre a kérdésre több magyarországi település esetében ugyan megszületett a többé-kevésbé pontos válasz, de a tatabányai zsidóság háború utáni sorsának feldolgozásával eddig még adósak maradtak a helytörténet-írás képviselői.

A téma iránt közel egy évtizede érdeklődő kutató – jelen tanulmány szerzője – levéltári forrásfeltáró munkája során maga is megtapasztalta, hogy nem csak a(z) (el)hallgatás, a szemtanúk többségének eltávozása jelent gondot, hanem a helyi zsidóság történetére vonatkozó dokumentumok hiánya is. Módszertani szempontból is problematikus a kérdés vizsgálata, hiszen már az is nehezen meghatározható, hogy pontosan kiket is tekinthetünk zsidónak vagy a zsidó közösség tagjának. Hova soroljuk a zsidótörvények által zsidóként kezelt azon honfitársainkat, akik már régen egy másik felekezet híveiként éltek lakóhelyükön vagy azokat, akiket ugyan izraelita vallásúnak tüntettek fel a hivatalos dokumentumokban, de maguk már régen nem gyakorolták hitüket?

Tanulmányunk elsődleges célja, hogy feltárja mindazon folyamatokat és tényezőket, amelyek hozzájárulhattak a helyi zsidó közösség háború utáni megszűnéséhez. Mindezek tisztázását azért is tartjuk fontosnak, mert egyre gyakrabban talál-

kozhatunk olyan tényekkel alá nem támasztott következtetésekkel, amelyek téves megállapításokat tartalmaznak. Ezek közül kiemelendő az interneten található azon szabad szerkesztésű és sokak által használt „*lexikon*”, amelynek Felsőgalla szócikében a következő olvasható: „...*Nevezetes a már Hatostelephez tartozó Gábor Áron utca, ami történelmi nevén a „Szent János”, itt működött a háború előtt számos felsőgallai zsidó üzlete, a boltoktól nyüzsgő utcában zsinagóga is állt, amit a II. világháború előtt, alatt és után leromboltak.*”² A mondat első fele egyrészt utal arra, hogy a mai Tatabánya elődközségeiben élő zsidóság jelentős része Felsőgalla nagyközségben élt, másrészt sejteti azt is, hogy a két világháború közötti időszakban már egy virágzó közösségről beszélhetünk.³ A kutató képzetét azonban nem is ezek, hanem a mondat utolsó felében található azon megállapítás ragadja meg, amely szerint a felsőgallai zsinagógát háromszor rombolták le (de egyszer sem építették újjá). Mindezek miatt nem véletlen, hogy tanulmányunkban erre a kérdésre is választ szeretnénk kapni és adni.

Amint arról már egy korábbi írásunkban említést tettünk, Tatabánya elődközségeiben a 18. században jelentek meg az első zsidó családok, de tömeges beáramlásuk csak a 19. század végén figyelhető meg, amely jelentős mértékben összefüggött a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. helyi bányászati tevékenységének megindulásával. Ezt a folyamatot a századforduló után jelentős mértékben felgyorsította a szénre épülő iparágak megjelenése, amely nem csak a munkavállalói létszám növekedését hozta magával, hanem a munkavállalók szükségleteire reflektáló szolgáltatások megjelenését is. A különböző ipari és kereskedelmi szolgáltatások iránti kereslet meglétét érzékelték azon iparosok és kereskedők, akik a század első és második évtize-

1 DEÁKY–CSOMA–VÖRÖS 1994.

2 <http://hu.wikipedia.org/wiki/Fels%C5%91galla>.

3 A zsidóság betelepülésének történetét ld. SIMONIK 2012, 67–75.

dében döntöttek az itteni letelepedés és üzletnyitás mellett. A megfelelő vásárlóerő létét az is jól jelzi, hogy még a gazdasági szempontból kevésbé kedvező 1930-as évek második felében is sorra nyíltak új üzletek Felsőgallán.⁴ Ezt a folyamatot még az évtized végén kiadott ún. zsidótörvények sem tudták megakasztani, hiszen még 1943-ban is a 15.000 fős népességgel rendelkező településen 25 keresztény és 17 zsidó tulajdonban lévő cégnél vásárolhattak a helyiek élelmiszereket és vegyes háztartási cikkeket.⁵

A felsőgallai zsidóságot majd csak az 1940-es évek elején érik el azok a diszkriminatív intézkedések, amelyek jelentős mértékben korlátozzák gazdasági tevékenységüket és ugyanebben az időszakban kezdődik meg szegregálásuk is.

A vidéken élő zsidó lakosság elkülönítését célzó első állami intézkedések megtételére már 1944. márciusában sor került. A következő hónap elején a német és a magyar kormányzat képviselőinek részvételével a Külügyminisztériumban egyeztetést tartottak a további lépések megtételéről, s ennek keretében meghatározásra került az is, hogy a zsidóság gettókba zárása, majd pedig deportálása milyen ütemben és mely csendőrkörületekben kezdődjön el.

A zsidó lakosság gettósításának szabályait a belügyminiszter által kiadott 6163/1944 res számú regula határozta meg. Az izraeliták elkülönítését a városokban és a nagyobb falvakban a rendészeti hatóságok képviselőinek közreműködésével kellett elvégezni. A rendőrség és a csendőrség feladata volt, hogy kijelölje a településeken azokat az épületeket, amelyek a későbbiekben a helyi zsidóság lakóhelyéül fog szolgálni. A kiválasztás elsődleges szempontjai között szerepelt, hogy a gettókat lehetőség szerint azokon a településrészekben kell kialakítani, ahol a célcsoport tagjai a legnagyobb létszámban élnek. A gettóba költözés alól mentességet kaptak mindazok, akik hadifontosságú üzemekben dolgoztak. A kijelölt településrész nem zsidó lakosságát 30 napon belül lakóhelyének elhagyására kötelezték. A zsidók tulajdonában lévő ingóságok (pl. ékszerek, készpénz, műtárgy stb.) elhelyezéséről a települések vezetőinek kellett gondoskodniuk.⁶

Ezen szabályok figyelembevételével került sor a felsőgallai gettó kialakítására is, amely nemcsak a

helyi, hanem a környékbeli falvak zsidó lakosainak is gyűjtőhelyéül szolgált. A gettó központja a Szt. János utcai zsinagóga volt, ahol a szemtanúk elmondása szerint hetekig éltek összezárva a helyi zsidó közösség tagjai.⁷

A gettóba zárt személyekről pontos adatokkal nem rendelkezünk. Azt azonban a deportálást irányító Ferenczy László csendőr alezredes 1944. május 29-én kelt jelentéséből tudható, hogy Komárom vármegyéből június 12. és június 15. között 7.330 fő elszállítását tervezték, s ezen személyek között szerepelt a felsőgallai gettóba zárt 300 izraelita vallású férfi, nő és gyermek is.⁸

Azt csak a háború utáni holttá nyilvánítási eljárások során készült jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy – a Ferenczy-féle terveknek megfelelően – Felsőgalláról 1944. június első felében szállították át a komáromi gyűjtőtáborba a helyi közösség tagjait, ahonnan pedig többségüket június 14–17. között vasúton szállították tovább az auschwitzzi koncentrációs táborba.⁹

A második világháborút követően kiadott „*Hírek az elhurcoltakról*” c. újságban a túlélőkről közzétett névsorokból az is kiderül, hogy a Felsőgalláról deportáltak egy része nem Auschwitzban érte meg a felszabadulást, hanem pl. Dachauban, Bergen-Belsenben, Hannoverben és Feldafingben.¹⁰

A rendelkezésünkre álló levéltári dokumentumokból nem tudhatjuk, hogy pontosan hány embert deportáltak a koncentrációs táborokba, és azt sem, hogy közülük hányan tértek vissza Tatabánya elődközségeibe. A megyei adatokból azonban következtetni tudunk az arányokra. Komárom-Esztergom megyében 1941-ben 3299 zsidó vallású személy élt (a zsidótörvények által érintettek száma 3404 fő volt), közülük 1945-ben 856 fő tért vissza, a következő esztendőben viszont már csak 390-en éltek a megye településein.¹¹

Amennyiben magyarázatot keresünk arra a kérdésre, hogy néhány esztendő leforgása alatt miért is csökkent drasztikusan az itt élő zsidóság létszáma, akkor érdemes egy olyan forrást fellapozni, amelyből megtudható, hogy milyenek is látták

4 „Új üzletek Felsőgallán”, Tatatóvárosi Híradó 1937/1. sz. 4.

5 Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára (TbL) Felsőgalla nagyközség iratai 17. d. 32/1943. Felsőgalla község vezetőinek levele a Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarának 1943. január 2.

6 VÉRTES 2002, 325–327.

7 KELEMEN 1994, 94.

8 KARSAI 1994, 102.

9 TbL Felsőgalla nagyközség iratai 25. d. 4162/1947. és 4163/1947.

10 A „*Hírek az elhurcoltakról*” c. újságban a túlélőkről közzétett névsorok (1945). http://www.jewishgen.org/databases/Holocaust/0072_Hungarian_Periodicals.html (Letöltés:2008. november 5.) 36., 46., 55., 69., 93.

11 STARK 1995, 63.

helyzetüket a koncentrációs táborokban felszabadult túlélők. A már említett *Hírek az elhurcoltakról* c. újság 1945. július 17-én megjelent számában a következőket olvashatjuk: „*A deportáltak egy rétege – az elmúlt esztendő felülmúlhatatlan szenvedései után – különös lelkiállapotban van. Teljes apátiában élnek, nem jelentkezik a hivatalos gyűjtőhelyeken, azokon a fórumokon, ahonnan adatainkat kapjuk. Valósággal félnek a hazajöveteltől, mert attól tartanak, hogy idehaza családtagjaik közül senkit sem talál meg, s idegenkednek attól a gondolattól, hogy ott kezdjenek új életet, ahol régi életüknek minden oszlopa kidőlt*”.¹²

A háborút követő első kormányzati intézkedések közé tartozott az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának felállítása, amely egészen 1949-ig fejtette ki áldásosnak kevésbé nevezhető tevékenységét. A 725/1945 M.E. rendelet a települések határákörébe utalta a területükön megmaradt vagyontárgyak számbavételét és gondozását mindaddig, amíg a kormánybiztos ki nem nevezi helyi megbízottját.¹³ Az Elhagyott Javak Felsőgallai Ügyosztályának vezetésével Nobel Sándort bízták meg, aki 1945 augusztusában már meg is kezdte helyi működését.¹⁴

Az elhagyott ingó és ingatlan vagyontárgyak megóvása mellett kiemelt feladatot jelentett a háborús menekültek és a volt deportáltak fogadása és ellátása is, amellyel kapcsolatos teendőket több, egymással párhuzamosan működő szervezet végezte. (Mindezek kapcsán szükséges megjegyezni, hogy a kormánybiztosság nem tett különbséget a deportáltak és a településről elmenekültek /pl. volt nyilasok/ elhagyott vagyontárgyai között és ezeket az ügyeket – nem túl szerencsés módon – együttesen kezelte.)

Az előbbieken említett szervezetek közül ki kell emelnünk, a 1710/1945 M.E. rendelettel felállított Népgondozói Hivatalt, amelynek munkatársai már 1945. júniusában megkeresték a vármegye vezetését azzal a kéréssel, hogy az alispán nyolc napon belül vegye nyilvántartásba a vármegye településeire érkezett menekülteket és deportáltakat. A jegyzőknek eljuttatott körlevél három kategóriába sorolta az előbbi személyeket akkor, amikor megkülönböztette egymástól a tényleges közalkalmazottakat, a nyugalmazott közalkalmazottakat és hoz-

zártartozóikat, valamint az egyéb menekülteket és deportáltakat.¹⁵

Az érintettek körének és szükségleteinek meghatározása azért volt fontos, mert a Népgondozói Hivatal jóléti tevékenységét a vármegyék vezetőinek bevonásával kívánta ellátni. A menekültekről és a volt deportáltakról való gondoskodáshoz szükséges anyagi erőforrásokat az alispánoknak utalták, akik mérlegelés alapján döntöttek a segélyek odaítélésének módjáról. A kiutalt segélyekről és a támogatásban részesültekről névsor készült, amelyet a Népgondozói Hivatal felé kellett továbbítaniuk.¹⁶

A Felsőgallára visszatért volt deportáltak már viszonylag korán 1945. júniusában megalakították helyi csoportjukat. A Felsőgalla és vidékére visszatért deportáltak Bizottságának¹⁷ elsődleges feladatai közé tartozott a hazatért zsidók segélyezése, megélhetésük biztosítása, gondozásuk, valamint elvett ingóságok visszaszerzése. A szervezet vezetőségében a két világháború közötti időszak helyi gazdasági életének meghatározó személyiségeit is megtalálhatjuk. Az elnöki teendőket kezdetben Szmuk Manó látta el, munkáját pedig három tag segítette: Kardos József, Hirschler Imre és Stern Dezső.¹⁸ Szmuk 1928-tól személyszállító fuvarosként és gépjármű-vezető oktatóként volt ismert Felsőgallán és Tatán, ahol az első autóbuszjáratot vezette.¹⁹ Kardos a Szt. János utcán lévő Edison Filmszínház igazgatója volt, Hirschler és Stern pedig egykor kereskedőként irányították felsőgallai boltjaikat.²⁰

A volt deportáltak gondozását végző szervezet 1945. folyamán több átalakuláson is keresztül ment, amely változás elsősorban a szervezet vezetését érintette. Levéltári források hiányában azt csak valószínűsíteni tudjuk, hogy ezen változások mögött a holokauszt túlélők folyamatos hazaérkezése húzóhatott meg. A helyi zsidó közösség életben ma-

12 STARK 1995, 51.

13 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 253/1945. A járási főjegyző körlevele a települési jegyzőknek 1945. június 12.

14 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 714/1945. Az Elhagyott Javak Felsőgallai Ügyosztályának levele Felsőgalla Elöljáróságának 1945. augusztus 21.

15 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 247/1945. Komárom és Esztergom k.e.e. vármegyék alispánjának levele a települési jegyzőknek 1945. június 15.

16 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 520/1945. A Népgondozói Hivatal 2140/1945. sz. rendelete a törvényhatóságok első tisztségviselőinek. A menekültek, kiutasítottak jelentkezési lapjainak felterjesztése és helyzetjelentés 1945. szeptember 29.

17 A levéltári dokumentumokban a szervezet neve többféle formában is szerepel.

18 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 20. d. 17/5/1945. Felsőgalla Elöljáróságának levele a járási főjegyzőnek 1945. június 23.

19 O'SVÁTH 1938, 900.

20 O'SVÁTH 1938, 770., 756. és 881.

radt tagjai vélhetően szívesebben bízták meg a helyi ügyek intézésével azokat, akik ebbéli rátermettségüket már korábban is bizonyították, vagy éppen jó kapcsolatban álltak a háború után aktívvá váló pártok helyi vezetőivel. Ez utóbbi feltételezésünket erősíti meg a következő példa is.

A Kommunisták Pártja felsőgallai vezetése 1945 júliusában úgy döntött, hogy a településen utcánként 1-2 fő ún. propaganda megbízottat állít ki, akiknek feladatai közé tartozott a rend, a tisztaság, a fegyelem biztosítása és ezek megsértése esetén a szükséges intézkedések megtétele. A megbízottak folyamatosan kapcsolatban álltak a propaganda megbízottak elnökével, aki a kapott jelentések összesítését követően tájékoztatást adott a Nemzeti Bizottság(ok) vezetőinek a pillanatnyi helyzetről és a felmerült problémákról. Ezen propaganda megbízottak között találjuk a deportáltak szervezetéből már ismert Stern Dezsőt, valamint a szervezet munkájába a későbbiekben bekapcsolódó Deutsch Ferencet is.²¹

Deutsch Ferenc 1945. szeptemberétől már a bizottság főtitkáráként intézte a volt deportáltak ügyeit. Az elnöki teendőket Szmuk Manó helyett Kardos József látta el, a volt áruház tulajdonos Kreiner Károly és Friem József bizottsági tagként, a régi felsőgallai családból származó Lusztig Andor pedig ellenőrként segítette a grémium munkáját.²² A bizottság tagjai a gondozói munka megkezdéséhez szükséges anyagi erőforrások biztosítása érdekében megkeresték Felsőgalla község vezetését, s tőlük a gettóba zárás idején elkobzott és a község házában letétbe helyezett készpénz visszaadását kérték. A település vezetése 1945. augusztusáig a letétben lévő több, mint 150.000 pengőből 50.000 pengőt bocsátott a bizottság rendelkezésére.²³

Miután a hónap folyamán újabb túlélők érkeztek haza, ezért Deutsch Ferenc a bizottság elnökeként levélben fordult Felsőgalla vezetéséhez azt kérve, hogy a megmaradt 101.000 pengőt bocsássák a bizottság rendelkezésére, mivel ezt az összeget kölcsön formájában szeretnék majd a deportálásból

visszaérkezők között szétosztani. A letét átvételével Kreiner Károly tagot bízták meg.²⁴

A bizottság vezetése 1945. október 7-én megtartott ülésén az előbbieken ismertetettekkel azonos tartalmú „határozatot” fogadott el, s ebben felkérték Deutsch Ferenc főtitkárt arra, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a maradványpénz átvételére. A grémium tagjai azonban azt a szándékukat is kinyilvánították, hogy mindaddig, amíg új túlélők érkeznek a településre, nem szeretnék a rendelkezésükre álló összeget az életben maradtak között szétosztani.²⁵

Amíg a község házában letétbe helyezett készpénz sorsa mindenki számára ismert volt, addig ennél problematikusabbnak bizonyult a zsidóktól elvett egyéb ingóságok holléte. Talán nem véletlen, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztosának helyi képviselője 1945. augusztusában pontosítást kért Felsőgalla vezetésétől az ingóságokról szóló jelentésükkel kapcsolatban.²⁶

A település vezetése augusztus 27-én kelt válaszában a következő tájékoztatást adta a felsőgallai zsidóktól elvett ingóságok (főként órák és ékszerek) sorsáról. A település irányítói elismerték, hogy a zsidóktól elkobzott ékszerek 1944-ben a község házában kerültek elhelyezésre. Az orosz megszállás ideje alatt (1944. december 27.) a község házában azonban kórházzá alakították át és az ezzel kapcsolatos munkákban résztvevő helyi munkások között az oroszok az ékszereket szétosztották (!!!)²⁷

A zsidó értéktárgyak valódi sorsáról – források hiányában – keveset tudunk. Amint arra a magyarországi zsidóságtól vagy a vagyontárgyaikat őrző pénzügyintézetekből elszállított ingóságok sorsával foglalkozó szakirodalomból tudhatjuk, ezen tárgyak visszaadására még abban az esetben sem került sor, amikor maguk a tulajdonosok személyesen jelentkeztek igényükkel. Ez utóbbi történt meg Tatabányán is.²⁸ Azt, hogy ki, vagy kik és milyen meg-

21 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 20. d. 17/10/1945. Átirat a Felsőgalla Községi Nemzeti Bizottságnak 1945. július 6.

22 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 511/1945. A Felsőgallára Deportált Bizottság (sic!) jegyzőkönyve 1945. október 7.

23 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 224/1945. Felsőgalla község levele az Elhagyott Javak Kormánybiztosára Kiküldöttjének 1945. augusztus 17.

24 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 511/1945. Felsőgallára és Vidékére Visszatért Deportáltak Bizottsága levele Felsőgalla község vezetőinek 1945. szeptember 30.

25 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 511/1945. A Felsőgallára Deportált Bizottság (sic!) jegyzőkönyve 1945. október 7.

26 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 417/1945. Elhagyott Javak Felsőgallai Ügyosztályának levele Felsőgalla Elöljáróságának 1945. augusztus 21.

27 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 417/1945. Felsőgalla Elöljáróságának levele az Elhagyott Javak Ügyosztálya vezetőjének 1945. augusztus 27.

28 SÁGVÁRI 2002, 121

fontolásból nem szolgáltatott vissza a helyi zsidóktól elvett vagyontárgyakat, jelen pillanatban még nem ismert.

Ennél pontosabb képpel rendelkezünk a Felsőgalla község területén elhagyott ingatlanokról. Egy 1945. novemberében kelt főjegyzői kimutatásból tudható, hogy a településen 26 elhagyott ingatlan volt, amelyek közül tíz a deportálásokat megelőzően felsőgallai zsidó családok tulajdonában volt.²⁹

A második világháború azonban nem csak súlyos anyagi károkkal és embervesztéssel járt együtt, hanem megsemmisítette a két világháború közötti időszakban virágkorukat élő helyi zsidó közösségeket is.

A háborús események következtében a zsinagógák és berendezésük 50%-a elpusztult és az épen maradt felekezeti ingatlanok töredéke került csak vissza egyházi kezelésbe. Ez utóbbi szoros összefüggésben állt azzal is, hogy az 1939-es hitközségeknek mindössze egyharmada kezdhette meg működését 1945. után. Tagjaik háromnegyede elpusztult, vidéken 100 ember közül csak minden 8. maradt életben. A vidékre hazatért 37-40.000 zsidó többsége pedig nem lett hitközségi tag.³⁰

A hitközségek ingó és ingatlan vagyontárgyaiban bekövetkezett veszteségek mellett a hitélet újraindítását jelentős mértékben megnehezítette, hogy nem álltak rendelkezésre a vallási rítusokat ismerő és a híveket összefogni képes személyek. Az előbbiekben említett problémákkal kellett szembenéznük az egykori „Tatabánya, Felsőgalla, Alsógallai Izraelita Fiókhitközség” túlélő tagjainak is. Az 1920-as évek második felétől dinamikusan fejlődő fiókhitközség, bár a tatabányai hitközség fiókhitközségként kezdte meg működését, az 1930-as évek közepére már kellőképpen megerősödött ahhoz, hogy létrehozza és működtesse a vallás gyakorlásához szükséges saját in-

tézményeit. A felsőgallai zsidó temető létesítésével a vallási előírásoknak megfelelő temetés már helyben is lehetővé vált, a vallás gyakorlásához szükséges zsinagóga is felépült és elkészült a metsző háza is. A közösségnek saját kántora és hitoktatója is volt.³¹

Miután a fiókhitközség működéséről leginkább csak szórványadatokkal rendelkezünk, ezért azt csak feltételezhetjük, hogy az 1940-es évekre több, mint 200 főt számláló közösség tagjai szerettek volna a tatabányai hitközségtől leválni és az anyahitközségi státust megszerezni. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának (MIOI) 1932. évi iktatókönyvében szereplő bejegyzés szerint a XII. győri községkerület 1932. december 29-én átiratban értesítette az irodát arról, hogy a tatabányai hitközség kérvényezte a fiókhitközségnek anyahitközséggé történő átalakítását.³²

A hitközség kérelmét vélhetően elutasították, mivel az a rendelkezésre álló 1944-es dokumentumokban továbbra is a tatabányai hitközség fiókhitközségként szerepelt, ám a szándék jól mutatja, hogy a Tatabánya elődközségeiben élő hívek egy erősödő közösség tagjainak mondhatták magukat.

A közösség működésében az első megrázkódtatást az jelentette, amikor az izraelita vallást kivették az államilag támogatott ún. bevett vallások köréből. Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról szóló 1942. évi VIII. tc. hatással volt az iskolai hitoktatás rendszerére is azáltal, hogy az ezzel kapcsolatos kiadásokhoz immáron sem az államnak, sem pedig a településnek nem kellett hozzájárulnia.

A MÁK Rt. helyi elemi iskoláiban, valamint a felsőgallai polgári iskolában hitoktatóként foglalkoztatott Borsodi Béla tanító 1942. februárjáig láthatta el a zsidó felekezeti diákok vallásoktatásával kapcsolatos teendőket, mivel azt követően hitoktatói díjának folyósítását beszüntették.³³

A legifjabb generációk hitoktatásának átalakítása, majd későbbi megszüntetése mellett komoly nehézséget jelentett a hitközség működésében jelentős szerepet vállaló Banda Lajos kántor munkaszolgálatra történő behívása. Az 1904-ben Nagytárkányon született és Felsőgallán, a Szt. János u. 2. sz. alatt feleségével és két gyermekével élő Banda első behívá-

29 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 22. d. 568/1945. Kimutatás Felsőgalla területén elhagyott javakról 1945. november 19.

30 SÁGVÁRI 2002, 80–81.

31 A zsidó közösség és az intézményrendszer kialakításának történetéről ld. SIMONIK 2012.

32 Magyar Zsidó Levéltár Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1932. évi iktatókönyve 59746. sorszám 140. irattári szám 1932. december 29.

33 Magyar Zsidó Levéltár Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1942. évi iktatókönyve 78417. sorszám 1942. február 3.

sára 1940. augusztusában került sor.³⁴

A kántor első, rövidebb ideig tartó munkaszolgálatát vélhetően még több ennél hosszabb ideig tartó távollét követte, amely már jelentős mértékben akadályozta a hitközség zavartalan működését. Az 1940-es behívást követően Banda feladatait átmenetileg egy helyettes felvételével még el tudták látni, ám az 1943-as huzamosabb ideig tartó munkaszolgálat alatt az előbbi megoldás (ti. a helyettesítés) már nem tűnt megfelelőnek. 1943. júliusában a fiókhitközség levélben fordult a MIOI vezetéséhez azt kérve, hogy a szervezet tegyen lépéseket annak érdekében, hogy a kántor mihamarabb visszatérhessen az egyházi szolgálatba.³⁵ Banda felmentésére azonban nem került sor, Felsőgallán maradt feleségét és gyermekeit 1944. június 10-én Auschwitzba deportálták, ahonnan egyikőjük sem tért vissza. A kántor ugyan túlélte a munkaszolgálatot, de a háború után Pozsonyban telepedett le és ott kezdett új életet.³⁶

A „*Tatabánya, Felsőgalla, Alsógallai Izraelita Fiókhitközségben*” az 1930-as években az elnöki teendőket Székely Jenő, a MÁK Rt. főépítésze látta el, az évtized közepén bekövetkezett nyugdíjazását követően pedig az addigi titkárt, Landau Józsefet bízta meg az elnöki feladatok ellátásával. Landau az 1910-es évektől a bányatársaság alkalmazottjaként dolgozott Tatabányán. Az 1880-as évek közepén született bányatisztviselő 1913-ban még bányairnoki, öt évvel később viszont már számvevői munkakörben dolgozott a vállalat gépműhelyében.³⁷ A helyi hitközség életében az 1930-as évektől kezdődően aktív szerepet vállaló Landaut a bányai igazgatóság – hét másik zsidó származású kollégájával együtt – 1944. tavaszán nélkülözhetetlen munkavállalónak minősítette, és ennek következtében a zsidó alkalmazottakat érintő hátrányos megkülönböztetések első hulláma őt még nem érte el. Azonban a védett munkavállalóként állandó őrizet alatt élő és munkába járó Landau sem kerülhette el végzetét. 1944. nyarán már a bányavezetés sem tudta megóvni őt attól, hogy az egyik Auschwitzba tartó transzport utasa legyen. A helyi hitközség 60. életéve körül járó elnöke a koncentrációs táborban vesztette életét, leszármazottainak egy része a háború után Izraelben

telepedett le.³⁸

A helyi hitközség életében jelentős szerepet játszó személyek (hitoktató, kántor, fiókhitközségi elnök) sorsának alakulása, valamint a hívek számbeli megfogyatkozása némiképpen előre is vetítette a közösség jövőbeni várható felbomlását.

A helyi hitélet újraindítását azonban nem csak a személyi feltételek hiánya akadályozta, hanem súlyos károk érték a hitélet központjának tekinthető zsinagógát is. A szövetséges csapatok légiereje 1944. októberében támadást indított, amelynek egyik célpontja a tatabányai ipartelep volt. Az ipari létesítmények mellett bombatalálat érte a Szt. János utca néhány lakóépületét, valamint a zsinagógát is. A pontos veszteségekről keveset tudunk, a megmaradt levéltári dokumentumok kizárólag a felsógallai lakóépületekben keletkezett károkról és azok mértékéről tesznek említést. Az a tény, hogy a zsinagóga állapotáról ezen forrásokban nem találunk utalást szorosán összefügg azzal, hogy 1944. végére a hitközség tagjait már elhurcolták, így az épület sorsa iránt különösebb érdeklődés nem mutatkozott. Ez a közömbösség azonban 1947. után megváltozott.³⁹

1. ábra: A felsógallai zsinagóga épülete

Az 1947. októberében Tatabánya néven egyesült négy község (Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla, Tatabánya) életében egyre fontosabb helyet töltött be Felsőgalla és a régi Szt. János utca. Az újonnan létrejött város első központja is itt volt, a régi községháza lett Tatabánya város közigazgatási centruma, ennek következtében viszont már egyre fontosabbá vált az országúthoz közel lévő, a régi falu és

34 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai. 6. d. 38/1 hadisegély/1940-8.

35 Magyar Zsidó Levéltár Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1943. évi iktatókönyve 82861. sorszám 1943. július 26.

36 Tbl Felsőgalla nagyközség iratai 24. d. 3124/1947. 1947. július 10.

37 Tbl Felsőgalla község születési anyakönyvi bejegyzései 1913. február 24. és 1918. augusztus 10.

38 ROMHÁNYINÉ 2011, 54. és 56.

39 A felsógallai zsinagóga fényképe az izraeli Yad Vashem Intézet fotóarchívumából származik <http://collections.yadvashem.org/photosarchive/en-us/27383.html> Letöltés: 2012. május 30.

a bányatelep határán álló romos zsinagóga további sorsa.

A háború utáni papírhány és az új városi irattár kialakítása miatt több alkalommal is sor került a régi iratok selejtezésére. A viláégés utolsó éveiből származó és a selejtezést végző irattáros által marandónak nem minősített iratok egy részét újrahasznosították (ti. az üres oldalukra gépeltek vagy írtak), a későbbi esztendő iratanyagából pedig – főként helyhiány miatt – a kevésbé fontosnak tartott dokumentumokat megsemmisítették. Ezen selejtezési hullámnak esett áldozatul a felsőgallai zsinagóga további sorsával foglalkozó iratanyag nagy része is.

A megmaradt dokumentumok közül ki kell emelnünk Tatabánya Város Építési Osztályának 1950–1951 között keletkezett iktatókartonjait, amelyek segítségével némiképp rekonstruálható a háborút követő időszak zsinagógát érintő főbb történései.

Miután az 1920-as évektől Szt. János néven ismert utca elnevezése ideológiai okokból nem felelt meg a korabeli városvezetésnek, ezért már 1951-ben javaslat született az utcanév megváltoztatására.⁴⁰ Az utcát 1954-ben Gábor Áronról nevezték el, amely még az 1960-as években is a felsőgallai városrész egyik központja volt.⁴¹

A város vezetése már 1951. februárjában foglalkozott a volt zsinagóga épületével, ám ekkor még csak annak esetleges saját erőből történő felújítása vagy hitéleti célokra történő átadása merült fel alternatívaként.⁴² A terület központi fekvése, a várhatóan magas helyreállítási költségek, valamint a hitközség megszűnése miatt az építésügyi szakhatóság inkább az elbontás mellett foglalt állást. A végleges döntés meghozatala előtt azonban ki szeretnék volna kérni az országos zsidó szervezetek véleményét is. 1951. októberében Tatabánya városa levélben fordult az Izraeliták Országos Irodájához azzal a kéréssel, hogy a szervezet vezetői a városi döntés meghozatala előtt fogalmazzák meg esetleges ellenvéleményüket.⁴³

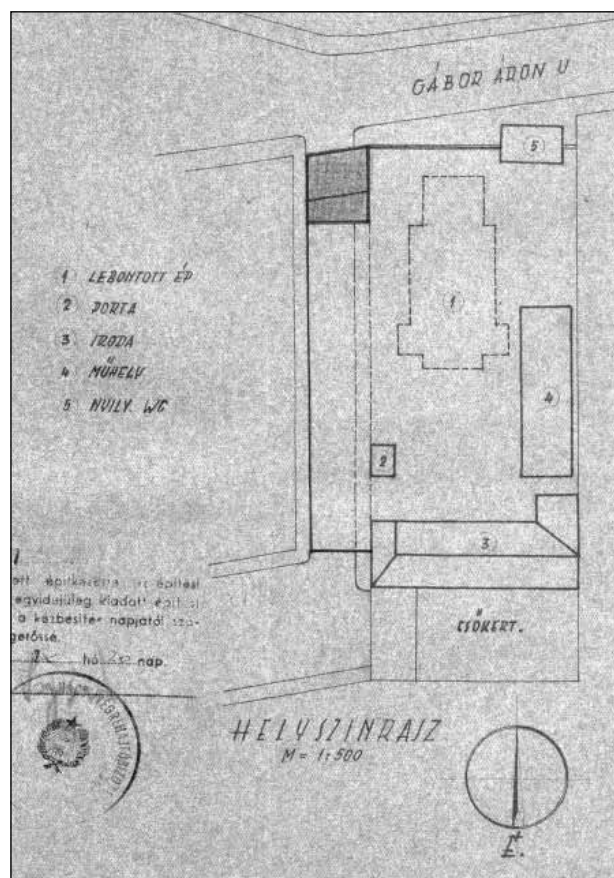
Miután egyéb források nem állnak a rendelkezésünkre, ezért azt csak a későbbiekben keletkezett iratanyag alapján állíthatjuk, hogy a magyar zsi-

dó közösség megmaradt tagjait összefogó szervezet vélhetően nem tiltakozott a zsinagóga épületének elbontása ellen.

Az ezzel kapcsolatos lépések megtételére már csak amiatt is szükség volt, mert az 1952-ben megalakult városi víz- és csatornamű vállalat székhelyül éppen a Gábor Áron u. 2. szám alatti területet kapta meg, amely viszont megegyezett a volt hitközségi épület által elfoglalttal. A vízmű központjának kialakítását nagymértékben zavarta a területén álló romos épület, ezért mihamarabb megoldást kellett találni az ingatlan ügyének rendezésére.

Az a tény, hogy a legközelebb csak 1957-es keltezésű dokumentumokban találkozhatunk a zsinagóga ügyével azt jelzi, hogy 1952–1957. között még nem került sor az ingatlan elbontására. Az 1957-es esztendő második feléből származó iratok ráadásul egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak.

A Tatabányai Víz- és Csatornamű és Megyei Kútépítő Vállalat telephelyének rendezése során elvégzendő feladatokról szóló műszaki leírás szerint:

2. ábra: A városi víz- és csatornamű vállalat telephelyének helyszínrajza a zsinagóga lebontott épületével (1957)

„az udvaron levő romos épületet lebontottuk (1957 augusztusában – S. P.) ennek anyagából szándékozzunk az építést elvégezni. A visszanyert anyagból el-

40 Tbl Tatabánya Város Építési Osztály 11. d. Iktatókartonok 1950–1951 1951/382. rendszám Városrendezés, 1951. április 11.

41 TAPOLCAINÉ 2010, 169.

42 Tbl Tatabánya Város Építési Osztály 11. d. Iktatókartonok 1950–1951 1951/370. rendszám Építésügyi Igazgatás, 64. 1951. február 16.

43 Tbl Tatabánya Város Építési Osztály 11. d. Iktatókartonok 1950–1951 1951/370. rendszám Építésügyi Igazgatás, 5/6. lap 94. 1951. szeptember 14. és 1951. október 6.

*sősorban kerítést, valamint egy kocsiszint /később garage/ szándékozunk építeni?*⁴⁴

Egy két hónappal későbbi irat viszont arról tanúskodik, hogy a város vezetése csak 1957. novemberében járult hozzá a vízmű vezetője által benyújtott bontási kérelem végrehajtásához.

A Tatabánya Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának titkára által jegyzett levél arra hivatkozva engedélyezte az épület bontását, hogy a romos ingatlan veszélyezteti az üzem dolgozóinak testi épességét, ráadásul a főút melletti elhelyezkedése jelentős mértékben rontja a városképet. A levélben utalást találunk arra is, hogy a vízmű dolgozói különböző anyagok tárolására használták a zsinagóga épületének egy részét.

Ez a látszólag mellékesnek tűnő megállapítás azonban azt jelzi, hogy az 1944-es légitámadásban nem vált teljesen használhatatlanná az épület. Az 1951-es esetleges felújításáról szóló elképzelések is azt mutatják, hogy a korábbi helytörténeti munkákban szereplő azon állítások, amelyek szerint a zsinagógát lebombázták, nem állják meg a helyüket. Az előbbieken citált források inkább azt a feltételezést erősítik meg, hogy a zsidó templom hitéleti célokra ugyan alkalmatlanná vált, de ha időben foglalkozni tudtak/akartak volna az épülettel, akkor az talán még megmenthető lett volna.⁴⁵

Az épület 1957-es lebontása azonban egy korszak lezárását is jelentette. A Tatabánya elődközsegeiben élt izraelita felekezethez tartozó lakosok emléke ezt követően már csak a túlélők, a volt ismerősök, szomszédok, iskolatársak és barátok fejében élhetett tovább. A zsidó közösségre és annak egykori tagjaira hosszú évtizedeken át nem sok minden emlékeztetett. Ezen a helyzeten változtatott a rendszerváltás, amelynek egyik fontos következménye volt, hogy a megalakult civil szervezetek érdeklődést kezdtek mutatni a településen élt zsidóság története iránt. A Van Reménység Klub tagjai az 1990-es évek elején rendbe tették a felsőgallai zsidó temetőt, a MAZSIHISZ emléktábla állításával kívánt tisztelni a településről elhurcolt mártírok emléke előtt, a város vezetése pedig a zsinagóga épületének helyén emlékoszlopot emelt.

44 Tbl Tatabánya Városi Tanács Közös Iktatás 5172-2/1957. Műszaki leírás a Tatabányai Vízmű telephelyének rendezése alkalmával végezendő építési munkákról 1957. augusztus 24.

45 Tbl Tatabánya Városi Tanács Közös Iktatás 7256/1957. Tatabánya V. T. V. B. titkárának levele a Városi Vízmű- és Megyei Kútcarbantartó Vállalat igazgatójának 1957. november 21.

Irodalom

DEÁKY–CSOMA–VÖRÖS 1994

Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva: ... és hol a vidék zsidósága?. Bp. 1994.

KARSAI 1994

Karsai László: A magyar Holocaust. Az Endre–Baky–Jaross-per. In.: Králl Csaba (szerk.): Holocaust emlékkönyv. Bp. 1994, 96–102.

KELEMEN 1994

Kelemen Emma: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság története. In.: Králl Csaba (szerk.): Holocaust emlékkönyv. Bp. 1994, 92–95.

O'SVÁTH 1938

O'sváth Andor: Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelené. Bp. 1938.

ROMHÁNYINÉ 2011

Romhányiné Ligday Emőke: Ligday János (1882–1956). In.: Ravasz Éva (szerk.): Férfiportrék a XX. századból. Tatabánya 2011, 43–70.

SÁGVÁRI 2002

Ságvári Ágnes: A zsidó közösségek vagyonának sorsa Magyarországon (1938–1968). In.: Ságvári Ágnes: Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből. Bp. 2002, 67–126.

SIMONIK 2012

Simonik Péter: Egy elfeledett közösség. Adalékok „Tatabánya, Felsőgalla, Alsógalla Izraelita Fiókhitközség” megalakulásának és működésének történetéhez. In.: Kisné Cseh Julianna–Kiss Vendel (szerk.): Tatabányai Múzeum 2011. Tatabánya 2012, 67–75.

STARK 1995

Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955. Bp. 1995.

TAPOLCAINÉ 2010

Tapolcainé dr. Sáray Szabó Éva: Tatabánya lakótelepei és utcanevei. Tatabánya 2010.

VÉRTESS 2002

Vértess Róbert: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Bp. 2002.